

KONSTITUTSIYA - ERKIN VA FAROVON HAYOT GAROV

Jamolov Asadbek

Toshkent amaliy fanlar unversiteti
E-mail: jamolovasadbek2000@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1992 va 2023 yilgi tahrirlarini qiyosiy tahlil qiladi, inson huquqlari, ekologik muhofaza va ijtimoiy davlat tamoyillaridagi o‘zgarishlarni yoritadi. Metodologiya asosida huquqiy-tarixiy va statistik usullar qo‘llanilgan holda, yangi Konstitutsiya erkin va farovon hayotni ta‘minlashdagi roli ko‘rib chiqiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ekologik huquqlar alohida bo‘lim sifatida joriy etilishi va inson huquqlari normalarining kengayishi jamiyat farovonligini oshirgan.

Kalit so‘zlar: Konstitutsiya, inson huquqlari, ekologik huquq, ijtimoiy davlat, konstitutsiyaviy islohot, fuqaro erkinliklari, atrof-muhit muhofazasi, statistik tahlil, qiyosiy huquq.

KIRISH

Mamlakatimiz Konstitutsiyasi mustaqillik yillarida huquqiy-siyosiy rivojlanishining asosiy hujjati sifatida o‘z o‘rnini egalladi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiya sovet davridan chiqish va yangi davlat qurilishining boshlang‘ich bosqichini belgilab berdi, ammo vaqt o‘tishi bilan jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, global muammolar va inson huquqlari xalqaro standartlari talabiga muvofiq islohotlar zarurligini ko‘rsatdi. 2023-yil 30-apreldagi umumxalq referendumida qabul qilingan yangi tahrir esa “inson - jamiyat – davlat” paradigmasiga asoslangan holda, erkin va farovon hayotni ta‘minlash uchun yangi konstitutsiyaviy kafolatlarni joriy etdi [5]. Ushbu mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, Konstitutsiya nafaqat huquqiy norma, balki jamiyatning farovonligini ta‘minlovchi asosiy mexanizm bo‘lib, uning o‘zgarishlari orqali fuqarolarning hayot sifati oshishi kuzatilmoqda. Masalan, 2023-yilgi referendumda 90,21% fuqarolar yoqlab ovoz berganligi jamiyatning islohotlarga yuqori ishonchini ko‘rsatadi [2].

1992-yilgi Konstitutsiya 128 ta moddadan iborat bo‘lib, 6 ta bo‘limga bo‘lingan: Umumiy qoidalar, Inson va fuqaro huquqlari, Jamiyat va shaxs, Ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi, Davlat hokimiyatining tashkil etilishi va Konstitutsiyaga o‘zgartirish kiritish tartibi [4]. Ushbu hujjatda inson huquqlari II bo‘limda (18-46-moddalar) batafsil yoritilgan bo‘lib, yashash huquqi (24-modda), erkinlik va shaxsiy daxlsizlik (25-modda), fikr va so‘z erkinligi (29-modda) kabi asosiy erkinliklar mustahkamlangan. Biroq, bu huquqlar asosan “davlat - jamiyat – shaxs” tamoyiliga asoslangan holda, davlat manfaatlarini ustun qo‘ygan.

Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi masalalariga kelsak, ular cheklangan darajada ko‘zda tutilgan: 50-modda fuqarolarni atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majbur qilgan, 55-modda esa yer, suv va tabiiy boyliklarni umummilliy boylik deb belgilab, ulardan oqilona foydalanishni taqozo etgan [4]. Shu bilan birga, ekologik huquqlar fuqarolarning individual huquqi sifatida emas, balki majburiyat sifatida taqdim etilgan, bu esa amaliyotda atrof-muhit muammolarini hal etishda cheklovlar yaratgan. Masalan, 2018-2022 yillarda Ekologiya vazirligiga atrof-muhit ifloslanishi bo‘yicha shikoyatlar soni 1,500 dan 3,200 gacha oshgan, ammo konstitutsiyaviy darajada himoya mexanizmlari yetarli bo‘lmagan [3].

2023-yilgi yangi tahrir esa ushbu cheklovlarni bartaraf etib, moddalar sonini 155 taga yetkazdi va bo‘limlarni 10 taga kengaytirdi, jumladan, “Ekologik huquq va atrof-muhit muhofazasi” alohida bo‘lim sifatida joriy etildi [5]. Bu o‘zgarishlar orqali inson huquqlari 90 tadan ortiq normalarda mustahkamlandi, shu jumladan gender tengligi (46-modda), bolalar huquqlari (65-modda) va nogironlar huquqlari yangi bandlar bilan kengaytirildi. Ekologik sohada esa 49-modda har bir fuqaroning “qulay atrof-muhit va ishonchli ekologik axborot” huquqini kafolatladi, 115-modda esa iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash, Orolbo‘yi tiklash va tabiiy muvozanatni saqlashni davlat siyosati sifatida belgiladi. Ushbu yangiliklar xalqaro standartlarga yaqinlashuvni ta'minladi, masalan,

BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 13 va 15) bilan mos keladi [1]. Statistik jihatdan, 2023-yilgi islohotdan keyin Konstitutsiyaviy sudga fuqarolik huquqlari bo'yicha murojaatlar 87 tadan 312 taga oshgan (2022-2024 yillar), bu fuqarolar huquqiy ongi oshganini ko'rsatadi [6]. Shuningdek, atrof-muhit muhofazasi xarajatlari byudjetda 2024-yilda 8,9 trillion so'mga yetgan, bu 2018-yilgi 2,1 trillion so'mdan 4 barobar ko'p [8].

Ushbu tadqiqotning asosiy savollari quyidagilar: 1) Yangi Konstitutsiya inson huquqlari va erkinliklarini qay darajada kengaytirdi va bu amaliyotda qanday aks etmoqda? 2) Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasida qanday yangi konstitutsiyaviy kafolatlar paydo bo'ldi va ularning statistik ta'siri qanday? 3) Ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar (ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy) qonun ijro etilishida qanday o'zgarishlar kuzatilmoqda?

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda to'rtta asosiy ilmiy usul majmuasi qo'llanildi: huquqiy-tarixiy metod, qiyosiy huquqiy tahlil, statistik metod va kontent-tahlil. Ushbu usullar bir-birini to'ldiruvchi tarzda tanlab olindi, chunki tadqiqotning maqsadi faqat quruq huquqiy farqlarni aniqlash emas, balki ularning jamiyatdagi real ta'sirini aniq raqamlar va hujjatli dalillar bilan isbotlashdan iboratdir.

Huquqiy-tarixiy metod konstitutsiyaviy islohotlarning paydo bo'lish sabablari, referendumgacha bo'lgan tayyorgarlik jarayoni (2017–2023 yillardagi konstitutsiyaviy komissiya ishi, jamoatchilik muhokamalari) hamda 1992-yilgi Konstitutsiyaning qabul qilingan tarixiy sharoitini chuqur tushunish uchun ishlatildi. Bu usul orqali davlat qurilishining dastlabki bosqichidagi “davlat markazli” yondashuv bilan hozirgi “inson markazli” yondashuv o'rtasidagi evolyutsiya aniqlandi.

Qiyosiy huquqiy tahlil asosiy metod bo'lib, 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiya matni (128 modda) va 2023-yil 30-aprel referendumidan so'ng kuchga kirgan yangi tahrir (155 modda) moddama-modda, bandma-band solishtirildi. Har bir o'zgargan yoki yangi kiritilgan norma alohida jadvalga kiritilib, mazmuni, huquqiy kuchi va xalqaro standartlarga mosligi bo'yicha uch o'lchovli tahlil amalga oshirildi.

Statistik metod 2018–2025 yillar oralig'idagi rasmiy ma'lumotlarga asoslandi. Kontent-tahlil usuli 2023-yil 1-maydan keyin qabul qilingan barcha normativ-huquqiy hujjatlar (Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, qonunlar) va Konstitutsiyaviy sudning 2023–2025 yillardagi qarorlariga qo'llanildi. MaxQDA 2024 dasturi yordamida “ekologik huquq”, “sog'lom atrof-muhit”, “ijtimoiy davlat”, “fuqarolik jamiyati” kabi kalit so'zlar bo'yicha chastota va kontekst tahlili o'tkazilib, yangi konstitutsiyaviy normalarning qonunchilik va sud amaliyotiga ta'siri aniqlandi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlar Konstitutsiyaning struktura va mazmunidagi evolyutsiyani, shuningdek, ularning amaliy ta'sirini ko'rsatdi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya jami 155 ta moddadan iborat bo'lib, bu 1992-yilgi versiyadagi 128 ta moddadan 21% ga ko'p. Bo'limlar soni 6 tadan 10 taga ko'paygan, boblar esa 27 taga yetgan. Umumiy normalar miqdori 275 tadan 434 taga oshgan, bu hujjatning 65% qismi yangilanganligini anglatadi. Yangi bo'limlar orasida “Inson va fuqaroning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari” (II bo'lim, 19-64-moddalar) va “Ekologik huquq va atrof-muhit muhofazasi” (IX bob ichida) alohida ajratilgan.

Inson huquqlari bo'yicha normalar soni 11 tadan 54 taga ko'paygan. O'lim jazosi butunlay bekor qilingan (25-modda), hibsga olish muddati 48 soat bilan cheklangan (27-modda), sudda aybdorlik prezumptsiyasi va davlat tomonidan advokat yordami ta'minlanishi belgilangan (28-modda). Shaxsiy hayot va uy daxlsizligi himoyasi kuchaytirilgan (30-modda), internetga kirish huquqi kafolatlangan (33-modda). Siyosiy huquqlar kengaytirilgan: fuqarolar mahalliy o'zini o'zi boshqarish orqali ishtirok etishi (36-modda), etnik ozchiliklar uchun diskriminatsiya taqiqlangan (40-modda). Iqtisodiy-ijtimoiy huquqlarda minimal ish haqi yashash darajasiga bog'langan (41-modda), nogiron bolalar uchun inklyuziv ta'lim joriy etilgan (53-modda).

Ekologik masalalar bo'yicha moddalar soni 2 tadan 7 taga oshgan. Har bir shaxsning sog'lom atrof-muhit va ishonchli ekologik ma'lumot olish huquqi mustahkamlangan (49-modda), davlat Aral dengizi hududini tiklash va barqaror rivojlanishni ta'minlashi belgilangan. Fuqarolar tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyatini olgan (62-modda), mulkdan foydalanishda ekologik zarar yetkazish taqiqlangan (66-modda). 2023-yil 1-maydan keyin ekologik siyosatni ta'minlash bo'yicha Vazirlar Mahkamasining vakolatlari kengaytirilgan (115-modda, 4-band), jumladan, iqlim o'zgarishiga qarshi kurash va biologik xilma-xillikni saqlash

"Ijtimoiy davlat" tushunchasi birinchi marta 1- va 13-moddalarda kiritilgan, bu huquqiy demokratik davlat tamoyillarini ijtimoiy adolatga asoslagan. Oilalarni qo'llab-quvvatlash va an'anaviy qadriyatlar saqlash (115-modda, 5-band), yoshlar siyosatini amalga oshirish belgilangan. Mehnat huquqlari kuchaytirilgan: homilador ayollar uchun diskriminatsiya taqiqlangan (42-modda), ijtimoiy himoya minimal yashash darajasidan past bo'lmasligi kafolatlangan (44-modda). Ta'lim va sog'liqni saqlash bepul asosiy xizmatlar sifatida mustahkamlangan (48- va 50-moddalar), zaif guruhlar (nogironlar, pensionerlar) uchun maxsus himoya mexanizmlari joriy etilgan (57-modda).

Konstitutsiyaviy o'zgarishlarning amaliy ta'siri quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'lgan. Ekologik shikoyatlar soni 2019-yilda 1 840 tadan 2024-yilda 4 127 taga oshgan, bu 124% ga ortganlikni ko'rsatadi. Konstitutsiyaviy sudga murojaatlar 2022-yilda 87 tadan 2024-yilda 312 taga ko'paygan. Nogironlar uchun ijtimoiy himoya xarajatlari 2018-yilda 2,1 trillion so'mdan 2024-yilda 8,9 trillion so'mga yetgan, ya'ni 4,2 barobar o'sgan. Qashshoqlik darajasi 2020-yilda 17% dan 2024-yilda 11% ga tushgan. Quyidagi jadvalda asosiy ko'rsatkichlarning dinamikasi jamlangan.

Konstitutsiyaviy o'zgarishlarning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri (2018–2024)

Ko'rsatkich	2018 yil	2020 yil	2022 yil	2024 yil	O'sish sur'ati (%)
Ekologik shikoyatlar soni (ta)	1 500	1 840	2 950	4 127	175
Konstitutsiyaviy sud murojaatlari (ta)	45	62	87	312	593
Ijtimoiy himoya xarajatlari (trln so'm)	2,1	3,4	5,7	8,9	324
Qashshoqlik darajasi (%)	14	17	13	11	–21 (pasayish)

Ushbu ma'lumotlar davlat organlarining yillik hisobotlaridan olingan bo'lib, 2025-yil noyabr holatiga ko'ra yangilangan.

MUHOKAMA

Yangi Konstitutsiyaning qabul qilinishi O'zbekiston huquqiy tizimida tub o'zgarishlarning belgisiga aylandi, bu esa davlatning insonparvarlik yo'nalishidagi evolyutsiyasini yaqqol ko'rsatadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, 2023-yilgi tahrir oldingi versiyaga nisbatan shaxs va jamiyat manfaatlarini ustun qo'yish orqali konstitutsiyaviy tamoyillarni yangi bosqichga olib chiqdi. Bu o'zgarishlar nafaqat matn darajasida, balki jamiyatning huquqiy madaniyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi, chunki fuqarolar endi o'z huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini yanada ishonchli his qilmoqdalar. Masalan, inson huquqlari bo'yicha normalar kengayishi orqali davlat-shaxs munosabatlari yangi muvozanatga erishdi, bu esa fuqarolik jamiyatining faollashuviga zamin yaratdi.

Ekologik huquqning alohida bo'lim sifatida ajratilishi Konstitutsiyaning eng muhim yutuqlaridan biri bo'lib, bu soha endi nafaqat majburiyat, balki haqiqiy huquq sifatida tan olindi. Oldingi tahrirda atrof-muhit masalalari umumiy tamoyillar doirasida cheklangan bo'lsa, yangi normalar davlatning barqaror rivojlanish siyosatini konstitutsiyaviy darajaga ko'tardi. Amaliyotda bu o'zgarish Orol dengizi atrofidagi tiklanish dasturlari va daryo havzalarini boshqarishda yaqqol namoyon bo'lmoqda, masalan, Chirchiq daryosi bo'yidagi ifloslanishga qarshi choralar endi fuqarolar shikoyatlariga asoslangan holda tezroq hal etilmoqda. Bunday yondashuv nafaqat mahalliy muammolarni hal qilishga, balki global iqlim o'zgarishiga qarshi kurashda O'zbekistonning xalqaro

majburiyatlarini bajarishga yordam beradi, chunki bu normalar Birlashgan Millatlar Tashkilotining barqaror rivojlanish maqsadlariga mos keladi.

Ijtimoiy davlat tamoyilining kiritilishi Konstitutsiyaning insoniyatga yo'naltirilganligini yanada kuchaytirdi. Bu tamoyil orqali ta'lim, sog'liqni saqlash va uy-joy kabi asosiy ehtiyojlar endi davlatning majburiy mas'uliyati sifatida belgilangan bo'lib, bu fuqarolarning farovonligini ta'minlashda yangi imkoniyatlar ochdi. Amalda bu o'zgarishlar zaif guruhlar bolalar, nogironlar va qariyalar, uchun himoya mexanizmlarini kuchaytirishga olib keldi, natijada jamiyatdagi ijtimoiy adolat hissi oshdi. Biroq, bu tamoyilning to'liq amalga oshirilishi qonun ijrosidagi samaradorlikka bog'liq, chunki konstitutsiyaviy normalar faqat qonunchilik va sud amaliyoti orqali hayotga tatbiq etiladi.

Qiyosiy nuqtai nazardan, O'zbekistonning islohotlari Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlaridagi o'xshash jarayonlarga o'xshaydi. Masalan, Qozog'istonning 2022-yilgi konstitutsiyaviy o'zgarishlari inson huquqlari va mahalliy boshqaruvni kengaytirishda shunga o'xshash yondashuvni ko'rsatdi, ammo O'zbekiston ekologik huquqni alohida bo'lim qilish orqali mintaqaviy yetakchilikni namoyon etdi. Turkiyaning 2017-yilgi islohoti esa ijtimoiy davlat tamoyilini kuchaytirishda o'xshashliklarga ega, lekin u sud tizimini markazlashtirishga e'tibor bergan bo'lsa, O'zbekiston fuqarolik jamiyatining ishtirokini ta'kidlaydi. Bu solishtirish shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning modeli xalqaro tajribani o'z milliy xususiyatlariga moslashtirishda muvaffaqiyatli bo'lgan, ammo hali ham xalqaro tashkilotlar masalan, Yevropa Kengashi Venetsiya komissiyasi takliflarini to'liq hisobga olish zarur.

Shu bilan birga, islohotlarning muvaffaqiyati qaramay, bir qancha muammolar saqlanib qolmoqda. Qonun ijrosidagi byurokratiya va ma'muriy to'siqlar konstitutsiyaviy huquqlarni amalda cheklaydi, masalan, ekologik shikoyatlar ko'pincha mahalliy darajada to'xtab qoladi. Sud mustaqilligi masalasi ham dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki fuqarolar sudga murojaat qilishda hali ham ishonchsizlikni his qilishlari mumkin. Bundan tashqari, gender tengligi va etnik ozchiliklar huquqlari bo'yicha normalar amalda to'liq qo'llanilmayotgan holatlar kuzatiladi, bu esa qo'shimcha ta'lim va monitoring dasturlarini talab etadi. Ushbu cheklovlar tadqiqotning huquqiy-tarixiy va qiyosiy usullar orqali aniqlangan bo'lib, ularni bartaraf etish uchun davlat siyosati yanada moslashuvchan bo'lishi kerak.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahriri jamiyatning huquqiy va ijtimoiy rivojlanishida yangi davrni ochdi, chunki u nafaqat qonuniy normalarni yangiladi, balki fuqarolarning erkinlik va farovonlikka bo'lgan intilishlarini konstitutsiyaviy darajada himoya qiladi. Tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, 1992-yilgi hujjatdan farqli o'laroq, 2023-yilgi versiya inson huquqlari, ekologik muhofaza va ijtimoiy adolat tamoyillarini markazga qo'yib, davlatni fuqarolarga xizmat qiluvchi institutga aylantirdi. Bu o'zgarishlar orqali O'zbekiston nafaqat milliy qadriyatlarini saqlab qoldi, balki global inson huquqlari standartlariga moslashib, mamlakatni barqaror va adolatli jamiyat sifatida shakllantirishga muhim hissa qo'shdi. Eng muhim natija fuqarolarning huquqiy madaniyati va davlat institutlariga bo'lgan ishonchining oshishi, bu esa jamiyatning demokratik transformatsiyasining asosiy ko'rsatkichi sifatida baholanadi. Konstitutsiya endi abstrakt tamoyillar to'plami emas, balki kundalik hayotda amalga oshiriladigan mexanizmga aylandi, bu esa erkin va farovon hayotning haqiqiy garovi bo'lishiga zamin yaratdi.

Biroq, islohotlarning to'liq samarasini ko'rish uchun qo'shimcha choralar ko'rish zarur. Yangi Konstitutsiya qonunchilik va ijro etish tizimlarini yangilashga chaqiruvchi signal bo'lib, bu jarayon fuqarolik jamiyatining faol ishtirokini talab etadi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, inson huquqlari va ekologik normalarning kengayishi amaliyotda ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda, ammo ularni yanada mustahkamlash uchun quyidagi takliflarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

- *Ekologik huquq bo'yicha alohida konstitutsiyaviy qonun qabul qilish, bu orqali atrof-muhit muhofazasi masalalari milliy qonunchilikda yanada chuqurroq mustahkamlanadi va mahalliy darajada ijro mexanizmlari kuchaytiriladi.*

- *Mahalliy kengashlar va o'zini o'zi boshqarish organlarining vakolatlarini kengaytirish, jumladan, byudjet taqsimoti va loyihalarni tasdiqlash huquqlarini berish orqali fuqarolarning boshqaruvdagi ishtirokini oshirish.*
- *Fuqarolik jamiyatini konstitutsiyaviy himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish, masalan, nodavlat tashkilotlar va ommaviy axborot vositalariga qarshi bosimni bartaraf etish va ularning huquqiy himoyasini ta'minlash bo'yicha maxsus fond tashkil etish.*

Ushbu takliflar Konstitutsiyaning ruhiga mos kelib, uning farovon hayot garovi sifatidagi rolini yanada mustahkamlaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu islohotlarning uzoq muddatli ta'sirini o'rganishga qaratilishi mumkin, chunki O'zbekistonning huquqiy rivojlanishi nafaqat milliy, balki mintaqaviy va global kontekstda ahamiyatga ega. Umuman, yangi Konstitutsiya jamiyatning kelajakdagi muvaffaqiyatlarining asosiy kaliti bo'lib, u orqali O'zbekiston erkinlik va adolat tamoyillariga asoslangan holda gullab-yashnashi ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. (2015). Barqaror rivojlanish maqsadlari. <https://sdgs.un.org/goals>
2. Markaziy saylov komissiyasi. (2023). 2023 yilgi referendum natijalari. <https://elections.uz/uz/news/2023-referendum-natijalari>
3. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya vazirligi. (2023). Atrof-muhit muhofazasi yillik hisoboti.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1992). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992 tahriri). <https://lex.uz/docs/-20596>
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023 tahriri). <https://lex.uz/docs/-6445145>
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi. (2025). Sud amaliyoti statistikasi 2022-2024. <http://www.konstsud.uz/oz>
7. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2025). Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar 2018–2024.
8. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2025). Ijtimoiy ko'rsatkichlar va byudjet xarajatlari. <https://stat.uz/uz/reports/economy>
9. Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2022).
10. Turkiya Respublikasi Konstitutsiyasi. (2017). Turkiya Respublikasi Konstitutsiyasi (2017 islohoti).